

AİLE, PSİKOLOJİ VE DİN: AİLE VE DİNİ REHBERLİK BÜROSU (ADRB) ÇALIŞANLARINA YÖNELİK PSİKO-EĞİTİM ÖRNEĞİ*

FAMILY, PSYCHOLOGY AND RELIGION: PSYCO-EDUCATIONAL EXAMPLE FOR FAMILY AND RELIGIOUS GUIDANCE OFFICE EXPERTS

Geliş Tarihi: 06.10.2022 Kabul Tarihi: 02.12.2022

✉ **HATİCE KILINÇER**

DR. ÖĞR. ÜYESİ

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ

İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ

orcid.org/0000-0002-1360-7739

haticekilincer1@gmail.com

ÖZ

Aile ve din arasındaki karşılıklı ilişki ve kopmaz bağ dikkatleri bu alanla ilgili çalışmalara çekmiştir. Türkiye’de Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) aileyi koruma ve desteklemek amacıyla Aile ve Dini Rehberlik Bürolarını (ADRB) kurmuştur. Bu çalışma, uzmanların mesleki yeterliliklerini ve sunulan danışmanlığın niteliğini arttırma ve disiplinler arası çalışmaya katkı sağlamak amacıyla bir psiko-eğitim örneği ortaya koymaktır. Araştırmacı tarafından hazırlanan “Aile, Psikoloji ve Din” isimli psiko-eğitim programı (7 modül) ADRB uzmanlarına uygulanmıştır. Psiko-eğitiminin ardından eğitime katılan ADRB uzmanlarıyla (N:61) yarı yapılandırılmış mülakat yapılmış, elde edilen veriler betimsel analiz yöntemiyle analiz edilmiştir. Bulgular “Uzmanların Mesleki Yeterliliği ve Psiko-eğitimle İlgili Değerlendirmeler” ve “Psikolojiyle İlgili Değerlendirmeler ve Psikoloji-Din Arasındaki İlişki” olmak üzere iki tema altında sunulmuştur. Çalışma sonucunda psiko-eğitimin uzmanların hem mesleki yeterlilikleri hem de bireysel gelişimleri için faydalı olduğu, bu tarz eğitimlerin bir seçenekten öte ihtiyaç olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Aile, Din, Psikoloji, Aile ve Dini Rehberlik Bürosu, Aile Danışmanlığı, Mesleki Yeterlilik, Psiko-eğitim.

ABSTRACT

The mutual relationship and unbreakable bond between family and religion has drawn attentions studies on family and religion. In Turkey, the Presidency of Religious Affairs (DIB) has established Family and Religious Guidance Offices (ADRB) to protect and support the family. This study presents an example of psycho-education in order to increase the professional competence of experts and the quality of the offered counseling, and provide to interdisciplinary work. Psycho-education program (7 modules) named “Family, Psychology and Religion” prepared by the researcher was applied to ADRB experts. After the psycho-education, semi-structured interviews were conducted with ADRB experts (N:61), and the obtained data were analyzed by descriptive analysis method. The findings are presented under two themes: “The Professional Competence of Experts and Evaluations on Psycho-education” and “Assessments on Psychology and the Relationship Between Psychology and Religion”. As a result of the study, it has been seen that psycho-education has beneficial for both professional competence and personal development of experts, and this type of education has been a necessity rather than an option.

Keywords: Family, Religion, Psychology, Family and Religious Guidance Offices, Family Therapy, Professional Competence of Experts, Psycho-education.

SUMMARY

A structure as old as the history of humanity, the family has sustained its existence in all of the periods of time in every society, sometimes being in different structures in the historical process. Family is the most basic place for supplying the needs of individuals like the sense of belonging, love, respect, being valued, socialization, shelter, etc. It also plays a very important function in the transfer of religious values and culture. The interaction and dynamic relationship between religion, family and psychology reveals how important and necessary to work as interdisciplinary.

One of the institutions responsible for protecting, supporting and maintaining the family is the Presidency of Religious Affairs (DIB). DIB executes many studies for this purpose. Among these studies, Family and Religious Guidance Offices (ADRB) have an important place. Religious or spiritually oriented individuals consult religious resources before a mental health professional to find a solution to their family-related problems. In this context, it is realized that many applications to the ADRB office are related to the field of family counseling. This situation reveals the necessity of interdisciplinary study.

It is important for the experts working in ADRB to have information about family counseling, how to refer them to family counseling when necessary, and to know their limits. These are necessary to increase their professional competence, to make the counseling more qualified, and to conduct interdisciplinary study and guidance in a healthy way. The aim of the psycho-education, the subject of the study, is to increase the professional competence of the experts and support them in the fields they have difficulty. It also aims to contribute to interdisciplinary studies.

Psycho-education named Family, Psychology, Religion was prepared and applied as 7 modules. Within the framework of psycho-education, experts were trained on “introduction to psychology, general introduction to family counseling, basic family counseling techniques, trauma

and suicide, crisis intervention in the family, conflicts between spouses and solutions, and OCD. The education also includes case examples and a question and answer section, aiming to make it more practical than theoretical.

Semi-structured interviews were conducted with the experts (N:61) who participated in the psycho-education. The obtained data were analyzed by descriptive analysis method. As a result of the analyzes, the findings were presented under two themes: “The Professional Competence of Experts and Evaluations Related to Psycho-education” and “Assessments Related to Psychology and the Relationship Between Psychology-Religion”. It was observed that most of the experts had difficulties related to many issues such as basic interview techniques, family problems, psychological problems during counseling. Again, it was determined that the majority of the experts found psycho-education useful for both their professional qualifications and personal development, and they wanted these trainings to be expanded and added to in-service training.

It is necessary to determine the areas where the experts have difficulty in detail and to train experts in these areas in order to increase the quality of the consultancy and to provide a comfortable and accurate consultancy service without professional burnout. The fact that many of the issues that ADRB specialists have difficulty in are related to the field of family counselling reveals the importance of collaborative work between these two disciplines. The study reveals that psycho-education offered to experts is a need rather than an additional training or an option. It is thought that it is useful and necessary to expand the scope of such educations and deliver them to all ADRB experts.

GİRİŞ

İnsanlık tarihiyle yaşıt olan aile tüm tarih ve coğrafyada günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Bütün din, hukuk sistemi ve medeniyetler ailenin varlığını devam ettirmesine büyük önem vermiş ve aileyi korumaya çalışmıştır.¹ Bireyler yakın ve samimi ilişki, barınma, kabul görme, sevgi, güven ihtiyaçlarını büyük oranda aile içerisinde karşılamaktadır. Aile; toplumsal değerler, kültür ve inancın aktarılmasında önemli fonksiyonlar üstlendiği² gibi birey ve toplum hayatının şekillenmesinde de kilit bir role sahiptir.³

Modernleşme sürecinde ailenin yapısı; rol ve işlevlerinde değişim yaşanmıştır. Kadın-erkek eşitliği, özgürlük, insan hakları, evliliğe alternatif yaşam biçimlerinin ortaya çıkması, cinsel özgürlük anlayışının değişmesi, geleneksel aile yapısında yaşanan değişimler, ailedeki rol ve sorumlulukların değişmesi aileyi etkileyen unsurlar arasındadır. Geleneksel yapısından çekirdek aileye, ataerkil aile yapısından ise eşitlikçi aileye doğru bir değişim olduğu görülmektedir.⁴

* Bingöl Üniversitesi Rektörlüğü Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu 33117789/044/79512 sayılı etik izinle yapılan çalışma Bingöl Üniversitesi İslami İlimler Fakültesinde 24-25 Mart 2022’de düzenlenmiş olan Uluslararası Felsefe ve İslami İlimler Sempozyumunda yalnızca özeti yayınlanan ve sözel olarak sunulmuş olan tebliğden hareketle tam metin olarak hazırlanmıştır.

¹ Yadigar Aluş, *Türk Ailesinde Eşler Arası Mutluluk Algısı ve Beklentileri: Sakarya İli Örneği* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016), 30.

² Çiğdem Kağıtçıbaşı, *Benlik, Aile ve İnsan Gelişimi* (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2010), 75.

³ Nimet Ferah, “Bireysel Psikoloji ve Din”, *Toplumbilimleri Dergisi* 8/15 (2014), 195-208.

⁴ Meryem Tekin Epik - Selin Altay, “Bir Sosyal Politika Aracı Olarak Tarihsel Süreçte Ailenin Değişen ve Değişmeyen Rollerini”, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 17/38 (ts.), 35-58; Ferhunde Özbay, *Dünden Bugüne Aile, Kent ve Nüfus* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 32; Salih Aybey, “Aile ve Dini Rehberlik Bürolarına Gelen Sorular Işığında Kadınların Boşanma Nedenleri (Ege Bölgesi Örneği)”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/8 (2015), 152; Zehra Yıldız, *Diyanet İşleri Başkanlığı*

Yine, son yıllarda evlenme oranlarındaki azalmayla birlikte boşanma oranlarında yaşanan artış aileyle ilgili önemli bir değişim olarak karşımıza çıkmıştır.⁵

Ailede yaşanan sorunlar ve boşanmaların artmasıyla birlikte aile danışmanlığından yardım alma ihtiyacı doğmuştur.⁶ Aile danışmanlığı/terapisi aileyi bir bütün olarak ele alıp ailelerin yaşadıkları problemlerle başa çıkma ve iç görü kazanmalarına yardımcı olan bir yaklaşımdır.⁷ Aile üyeleri arasındaki problemlerin çözümü, ilişki ve iş birliğinin güçlendirilmesi, krizler karşısında ailedeki dayanıklılığın artması, sorumluluk, özgürlük ve değerler arasında denge sağlanması aile terapisinin amaçları arasında yer almaktadır.⁸

Dindar aileler yaşadıkları problemlere çözüm bulmak için aile danışmanlığından önce dinî kaynaklara başvurmaktadır.⁹ Belli bir dine mensup olanların aile hayatlarını düzenlerken dinî kabullere göre hareket etmesi öngörülür. Bireyler kiminle evlenip-evlenemeyeceği, düğün töreni, evlilik akdi, aileye yeni bir üyenin dahil olması, sünnet, doğum kontrolü, boşanma, ölümle ilgili törenler gibi aileyi yakından ilgilendiren önemli hayat olaylarında dinin rehberliğine başvurmaktadır.¹⁰

Aile üyelerinin dinî aktivitelere birlikte katılarak sosyalleşmesi, aile

---

Aile İrşat ve Rehberlik Bürosuna Gelenlerin Psikososyal Zemini: Kırşehir Örneği (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 1; İslam Can, “Ailenin Tarihsel Gelişimi Dünü Bugünü ve Yarını”, *Sistematik Aile Sosyolojisi*, ed. Mustafa Aydın (Konya: Çizgi Kitapevi, 2023), 85.

- ⁵ TÜİK, *Evlenme ve Boşanma İstatistikleri*, Evlenme sayısı kaba evlenme hızı boşanma sayısı ve kaba boşanma hızı (TÜİK Veri Portalı, 2022); Nimet Ferah, *Boşanma Psikolojisi: Dini Başa Çıkma Yaklaşımı* (İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2019).
- ⁶ Fatoş Bulut Ateş, “Aile Danışmanlığı”, *Kuram ve Uygulamaları ile Aile Danışmanlığı*, ed. Turan Akbaş - Niliüfer Ş. Özabacı (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2019), 3-37; Mehmet Zafer Avcılar, *Evlilik Öncesinde Aile Danışmanlığı Hizmeti Alınmasının Evlilik Sürecine, Yaşamına ve İşlevselliğine Katkılarının Araştırılması* (İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 139-140.
- ⁷ Bulut Ateş, “Aile Danışmanlığı”, 3.
- ⁸ İbrahim E. Özgüven, *Evlilik ve Aile Terapisi* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2014), 6.
- ⁹ Hatice Kılınçer, “Manevi Danışmanların Aile Danışmanlığı Hakkındaki Algı ve Tutumları”, *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Farklı Alanlardan Araştırma Bulguları ve Değerlendirmeler*, ed. Ali Ayten (İstanbul: DEM Yayınları, 2019), 103.
- ¹⁰ Nurşen Adak, “Toplumun Temel Yapı Taşı: Aile”, *Kurumlara Sosyolojik Bakış*, ed. Sevinç Güçlü (İstanbul: Kitabevi, 2015), 46; Hatice Kılınçer, “Aile Danışmanlığında Maneviyat Boyutunun Önemi”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2021), 265.

bağlarının güçlenmesi, psikolojik sağlamlığın artması, iletişim problemlerinin azalması, evlilik doyumu, ailenin problemlerle başa çıkma becerilerinin gelişmesi vb. birçok alanda din ve maneviyatın aileyi olumlu yönde etkilediği belirlenmiştir. Araştırmalardan da görüleceği gibi kişinin aile bireyleriyle nasıl bir ilişki kuracağı noktasında din belirleyici olmaktadır.¹¹

1. Aile ve Dini Rehberlik Bürosu

Din ailenin kurulması, korunması ve devamlılığı noktasında oldukça etkilidir. Dinler aileyi toplumsal yapının temeli olarak görmüş ve tarih boyunca din ve aile arsında karşılıklı-dinamik bir ilişki var olagelmıştır.¹² Türkiye’de Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) ailenin kurulması, devam ettirilmesi ve korunmasından sorumlu kuruluşlardan biri olarak tanımlanmaktadır.¹³ Maddî-manevî zorluk yaşayan aileler başta olmak üzere topluma birlik, beraberlik, dayanışma ve dinî-manevî danışmanlık hizmeti sunmak DİB’in diğer asli görevleri arasındadır. DİB bu amaçla aileyle ilgili eğitim ve projeler, toplumsal sorunlara yönelik çalışmalar, temalı gün ve haftalara yönelik çalışmalar, nikâh işlemleri, kısa film ve fotoğraf yarışması, kitap ve süreli yayınlar, sosyal hizmet kurumlarında manevî destek çalışmalarıyla birlikte din hizmetleri uzmanlarının yeterliliklerini arttırmak için düzenlenen hizmet içi eğitimlerle pek çok farklı alanda aileyle ilgili faaliyetler yapmaktadır.¹⁴

DİB, ailenin kurulması, devamlılığı ve ailede var olan mevcut sorunların çözümü ve ailenin her anlamda desteklenmesi için 15.04.2002 tarih ve 199 sayılı olur ile 2003 yılında müftülüklere bağlı olarak 6 ilde (İstanbul, Ankara, Adana, İzmir, Samsun, Elazığ) pilot Aile Bürolarını açmıştır.¹⁵ Yo-

¹¹ Annette Mahoney, “Religion in Families 1999 to 2009: A Relational Spirituality Framework” 72/4 (2010), 18; Petruta P. Rusu - Maria N. Turliuc, “Ethical Issues of Integrating Spirituality and Religion in Couple and Family Therapy”, *Romanian Journal of Bioethics* 9/1 (2011), 83; Hatice Kılınçer, *Maneviyat Yönelimli Aile Danışmanlığı: Yaşantısal Aile Danışmanlığı Çerçevesinde Bir Model Önerisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021), 267.

¹² Mustafa Tekin, “Dinlerin Perspektifinden Aile Kurumu”, *Aile Sosyolojisi*, ed. Kadir Canatan - Ergun Yıldırım (İstanbul: Açılım Kitap, 2016), 238.

¹³ Bilge Şen, *Aile İrşat ve Rehberlik Bürosuna Sorulan Sorular Işığında İstanbul’da Aile Hayatının Sosyolojik Analizi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 15.

¹⁴ Yasemin Angın - Nurullah Altaş, “Aile ve Dini Rehberlik Bürosu Görevlilerinin Karşılaştıkları Psiko-sosyal Sorunlara Yaklaşımlarının Dini Danışmanlık ve Rehberlik Açısından Değerlendirilmesi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2018), 663; DİB, *Diyanet Aile Çalışmaları* (Ankara: DİB Yayınları, 2022); DİB, *Din Hizmetleri Raporu*, Faaliyet Raporu (Ankara: DİB, 2018).

¹⁵ Şen, *Aile İrşat ve Rehberlik Bürosuna Sorulan Sorular Işığında İstanbul’da Aile Hayatının Sosyolojik Analizi*, 18.

ğün ilgi gören Aile Bürolarının ismi 2007 yılında Aile İrşat ve Dini Rehberlik Bürosu (AİRB) olarak değiştirilmiştir. Bürolara gelen soruların fazla olması ve yoğun ilginin devam etmesiyle birlikte DİB 2009-2013 stratejik planında büroların sayılarının arttırılması kararı alınmıştır. Günümüzde 81 il ve 321 ilçede yer alan büroların adı Aile ve Dini Rehberlik Bürosu (ADRB) olarak değiştirilmiştir. DİB ve Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığının 2011 yılında imzaladığı protokolle birlikte ADRB uzmanları sevgi evleri, yaşlı bakım evleri ve kadın konuk evlerinde de aktif bir şekilde hizmet vermeye başlamıştır.¹⁶

2. ADRB Uzmanlarının Mesleki Yeterlilikleri ve Eğitim İhtiyacı

ADRB’de görev yapan uzmanlar DİB’in sunduğu hizmet içi eğitimlere katılmış vaizler arasından seçilmektedir. Görevlendirilecek vaiz sayısının yetersiz olduğu durumlarda din hizmetleri uzmanı, imam, Kur’an kursu öğreticisi, müezzin ve eğitim alan diğer personel arasından ailelerle ilgili çalışma yapanlara öncelik verilerek görevlendirme yapılmaktadır.¹⁷ Uzmanlar e posta, telefon ile ulaşan ya da yüz yüze danışmanlık almak isteyen kişilerle görüşmektedirler. İhtiyaç duyulduğu takdirde uzmanlar başvuru yapanları ilgili kuruluşlara (ŞÖNİM, Müdürlüğü, İl Sağlık Müdürlüğü, kolluk kuvvetleri vb.) yönlendirme yapmaktadır.¹⁸

ADRB uzmanlarının mesleki yeterliliklerini arttırmak amacıyla DİB bünyesinde hizmet içi eğitim seminerleri ve çalıştaylar düzenlenmektedir. 2013-2018 yılları arasında ADRB uzmanlarının mesleki yeterliliklerini arttırmak amacıyla ortalama 6 gün süren seminerlerde 2784 personele eğitim verilmiştir. Hizmet içi eğitimlerle birlikte 2014 yılından itibaren ADRB

¹⁶ ADRB, Diyanet İşleri Başkanlığı Aile ve Dinî Rehberlik Büro veya Merkezleri Çalışma Yönergesi (Diyanet İşleri Başkanlığı Aile ve Dinî Rehberlik Büro veya Merkezleri Çalışma Yönergesi), 8150 (20 Ocak 2019); Sevede Düzgüner - Ali Ayten, *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri Temel Bilgiler Kılavuzu* (Ankara: DİB Yayınları, 2020), 63; Sema Karagöz - Emine Gümüş Böke, *Aile ve Dini Rehberlik Merkezlerinde Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri* (Ankara: DİB Yayınları, 2020), 19; Neslihan Yaman, “Terapötik Süreçte Maneviyat: Ruh Sağlığı Çalışanlarının Değerlendirmeleriyle Ülkemizden Örnekler”, *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Farklı Alanlardan Araştırma Bulguları ve Değerlendirmeler*, ed. Ali Ayten (İstanbul: DEM Yayınları, 2019), 193-194.

¹⁷ ADRB, Diyanet İşleri Başkanlığı Aile ve Dinî Rehberlik Büro veya Merkezleri Çalışma Yönergesi; Saadet Çiftkat, *Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesindeki Aile İrşat ve Rehberlik Hizmetlerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi (Elazığ İli örneği)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 22.

¹⁸ Angın - Altaş, “Aile ve Dini Rehberlik Bürosu Görevlilerinin Karşılaştıkları Psiko-sosyal Sorunlara Yaklaşımlarının Dini Danışmanlık ve Rehberlik Açısından Değerlendirilmesi”, (2018), 665; ADRB, Diyanet İşleri Başkanlığı Aile ve Dinî Rehberlik Büro veya Merkezleri Çalışma Yönergesi.

Çalıştayları düzenlenmekte ve burada mesleki tecrübe paylaşımı yapılmaktadır.¹⁹

ADRB uzmanlarının almış oldukları eğitimlerin mesleki anlamda ne kadar yeterli olduğu konusunda az sayıda araştırma bulunmaktadır. Yapılan çalışmalarda uzmanlar mevcut hizmet içi eğitimin yanı sıra kendi bireysel çabalarıyla çeşitli seminer ve eğitimlere katıldıklarını ve psikolojikle alakalı kitaplar okuduklarını dile getirmiştir. Yine uzman kişilerden eğitim almaya ihtiyaç duyduklarını, teorik eğitimlerde elde ettikleri bilgileri pratik olarak nasıl kullanacaklarını bilmediklerinden daha çok vaka çalışmasına ihtiyaç duyduklarını, hizmet içi eğitimin daha küçük gruplarla ve yüz yüze olması gerektiğini ifade etmişlerdir.²⁰

Uzmanların görüşmeler sonrasında doldurdıkları karteksler incelendiğinde cevapların çoğunlukla birkaç cümlelik yüzeysel cevap, bir kısmının ise yüzeysel tavsiye ve çözüm önerisi olduğu görülmüştür. Uzmanlar yine başvurular karşısında nasıl bir yaklaşım sergilemeleri gerektiği, müdahale etme ve yönlendirme yapma noktasında zorlandıklarını ifade etmişlerdir.²¹ Özetle, uzmanların mesleki yeterliliklerinin artması için hem hizmet içi eğitimlerin içeriğinin zenginleşmesi gerektiği hem de yeterliliklerinin artması için disiplinler arası çalışmalarla desteklenmesinin ciddi bir ihtiyaç olduğu ortaya çıkmıştır.

ADRB uzmanları tarafından kaydedilen kartekslerin içeriği ve en çok hangi alanda sorular geldiğiyle ilgili yapılan araştırmaların sayısında son yıllarda artış yaşanmıştır. ADRB'ye en sık aile ve evlilik, nikâh akdi ve boşanma ile ilgili konularla alakalı başvuru yapılmıştır. Aile içi iletişim problemleri, aldatma, şiddet, aile bireyleri arasındaki problemler, rol ve sorumlulukların paylaşılması, kök aile ile ilgili yaşanan problemler, ebeveyn çocuk arasında yaşanan problemler, çocuğun yetiştirilme tarzı, dinî eğitimi, çocuk bakımı, aile planlaması, kürtaj, çocuk sahibi olamama, yaşlı bakımı başvuru alanları arasındadır. Yine evlilik ve nikâhla alakalı olarak dinî-resmî nikâh ayrımı, nişanlılık dönemi, çok evlilik, evlilikte denklik, kıskançlık, eşlerin ilgisizliği, uyum problemleri, cinsel hayatla ilgili sıkıntılar en sık sorulan konular arasındadır. Boşanmanın nasıl olması gerektiği, talâk, öfkeyle boşama, mal paylaşımı, velayet, boşanma

¹⁹ DİB, *Diyanet Aile Çalışmaları*, 56.

²⁰ Angin - Altaş, "Aile ve Dini Rehberlik Bürosu Görevlilerinin Karşılaştıkları Psiko-sosyal Sorunlara Yaklaşımlarının Dini Danışmanlık ve Rehberlik Açısından Değerlendirilmesi", 670; Kılınçer, "Manevi Danışmanların Aile Danışmanlığı Hakkındaki Algı ve Tutumları", 122.

²¹ Yasemin Angin, *Aile ve Dini Rehberlik Bürosu Görevlilerinin Karşılaştıkları Psiko-sosyal Sorunlara Yaklaşımlarının Dini Danışmanlık ve Rehberlik Açısından Değerlendirilmesi* (Erzurum: Erzurum Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 54-55.

sonrasında tekrar evlilik ile ilgili konularla alakalı yardım almak için çok sayıda başvuru yapılmıştır.²²

ADRB'ye yapılan başvurular ve ailelerin destek aradığı konular bütün olarak ele alındığında ailelerin çözüm arayışlarının aile danışmanlığı alanına giren konularla yakından ilgili olduğu görülmektedir. Hem ADRB uzmanları hem de aile danışmanlarının ailelerle çalıştığı ve benzer sorunların çözümü noktasında aileleri desteklediği göz önüne alındığında disiplinler arası çalışma yapılmasının ne kadar önemli bir ihtiyaç olduğu görülmektedir. ADRB uzmanlarının verilen mevcut hizmet içi eğitimlerinde; aile danışmanlığı, aile danışmanlarıyla benzerlik ve farklılıklar, sınırlar, aile danışmanlığına yönlendirme, ortak çalışma alanlarının neler olduğu ve nasıl bir işbirliği içinde olmaları gerektiğiyle alakalı yeterli bir eğitim almaları elzemdir. Çalışmanın amacı ADRB uzmanlarına “Aile, Psikoloji ve Din” başlığı altında psiko-eğitim sağlayarak, ADRB uzmanlarının mesleki yeterliliklerini arttırmaktır. Ayrıca çalışmayla birlikte hem disiplinler arası çalışma yapmak için alan açma hem de mevcut hizmet içi eğitimlerin içeriğinin nasıl zenginleştirilebileceğiyle ilgili bir örnek/model sunulması amaçlanmıştır.

3. Psiko-eğitimin İçeriği: Aile, Psikoloji ve Din

Araştırmacı tarafından sunulan psiko-eğitimin içeriği ADRB uzmanlarının ihtiyaçları, zorlandıkları alanlar ve mevcut hizmet içi eğitimlerin içeriği dikkate alınarak hazırlanmıştır. Araştırmacı tarafından “Aile, Psikoloji ve Din” başlığıyla hazırlanan psiko-eğitim programı alanda yapılan çalışmalar, DİB tarafından sunulan mevcut psiko-eğitimin içeriği, ADR-

²² Çiftkat, *Diyanet İşleri Başkanlığı Bünyesindeki Aile İrşat ve Rehberlik Hizmetlerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi (Elazığ İli örneği)*; Selçuk Genç, *Toplumsal Kurum Olarak Dinin Aile Kurumundaki Yeri Aile İrşat ve Rehberlik Büroları Çankaya Müftülüğü Örneği* (Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015); Mustafa Doğan Karacoşkun, “Din hizmetlerinde Psikolojik Formasyon Yeterliliğinin Önemi ve İlahiyat Fakültelerindeki Psikoloji eğitimi Üzerine Görüş ve Öneriler” *Türkiye Yüksek Din Eğitimi Sorunları Sempozyumu* (Isparta: 2004), 83-103; Nevres Nuri Kocaoğlu, *İl Müftülüğüne Sorulan Sorulardaki Psikolojik Arka Plan (Kayseri Örneği)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009); Şen, *Aile İrşat ve Rehberlik Bürosuna Sorulan Sorular Işığında İstanbul'da Aile Hayatının Sosyolojik Analizi*; Tuba Kevser Şahin, *Dini Danışmanlık Bağlamında Aile İrşat ve Rehberlik Bürosu Faaliyetleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010); Zehra Tuncel, *Ankara İlindeki Aile ve Dini Rehberlik Bürolarına Yapılan Başvurularda Öne Çıkan Temel Problemlerin Yetişkin Din Eğitimi Açısından İncelenmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021); Ömer Özdemir, *Aile İrşat ve Rehberlik Bürolarının Yetişkin Din Eğitimine Katkısı: Adana İl Örneği* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013); Suzan Yıldırım, *Yaşanmış Olaylar Bağlamında Dini Danışmanlığa Konu Olan Aile İçi Sorunlar: Bursa ve İzmir Örneği* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019).

B'ye sorulan soruların içeriği, ADRB uzmanlarının ihtiyaç ve talepleriyle birlikte zorlandıkları alanlar göz önüne alınarak hazırlanmıştır. Psiko-eğitim programının modülleri ve modüllerin içeriği Tablo 1'de yer almaktadır:

Tablo 1: Aile Psikoloji ve Din Psiko-eğitimin Modül ve İçeriği

Modüller	Psiko-eğitim Konu Başlığı	Psiko-eğitimin İçeriği
1. Modül	Psikolojiye Giriş	<ul style="list-style-type: none"> - Psikolojiye ait temel kavramlar ve bilinmesi gerekenler - Psikolojik kuramlara genel bakış - Ruh sağlığı uzmanlarına yönlendirme (ne zaman, nasıl, hangi durumlarda yönlendirme yapılacağı) - Yönlendirme yapılırken yapılması ve yapılmaması gerekenler - Uzmanların dikkat etmesi gereken etik kurallar ve sınırlar
2. Modül	Aile Danışmanlığı Genel Tanıtımı	<ul style="list-style-type: none"> - Aile danışmanlığı tarih ve tanımı (Batı'da ve Türkiye'deki gelişimi) - Aile danışmanlığı ile ilgili temel kuram ve kavramlar - Aile, maneviyat ve aile danışmanlığı arasındaki ilişki
3. Modül	Temel Aile Danışmanlığı Teknikleri	<ul style="list-style-type: none"> - Aile danışmanlığında kullanılan temel teknikler - Aile danışmanlığına yönlendirme (ne zaman, nasıl, hangi durumda yönlendirme yapılacağı) - Aile danışmanlarıyla ortak çalışmalar koordine edilmesi - Örnek vaka analizi

4. Modül	Travma ve İntihar	<ul style="list-style-type: none"> - Travma hakkında genel tanım, kavram ve bilgilendirme - İntihar hakkında genel tanım, kavram ve bilgilendirme - İsl�m dininin travma ve intihara yaklaşımı - Dinî kaynakların travma ve intihar riskine karşı önleyici bir kaynak olarak nasıl kullanılması - Travma ve intihar riski durumlarında ADRB uzmanlarının sorumlulukları -Travma ve intihar durumunda takip edilmesi gereken protokol ve ruh sağlığı uzmanlarına nasıl yönlendirme yapılacağı - örnek vaka analizi
5. Modül	Ailede Krize Müdahale	<ul style="list-style-type: none"> - Aile içinde krize neden olabilecek durumlar - Kriz anında ADRB uzmanlarının zorlandıkları noktalar ve üzüm yolları - Kriz anlarında ADRB uzmanlarının müdahalesi - Kriz anında uzmanların yapması ve yapmaması gerekenler - örnek vaka analizi
6. Modül	EŞler Arası çatışmalar ve �z�m Yolları	<ul style="list-style-type: none"> - EŞler arası çatıŐmaların nedenleri (�ocuklardan kaynaklı problemler, kök aile ile ilgili sorunlar, iletişim problemleri, g�c çatıŐmaları vb.) - EŞler arası çatıŐmalara İsl�m'ın yaklaşımı ve üzüm yolları - Uzmanların �atıŐmaları sağlıklı bir Şekilde yönetebilmesi için dikkat etmeleri gereken noktalar - EŞler arasında etkili iletişim teknikleri - örnek vaka analizi

7. Modül	Obsesif Kompulsif Bozukluk ve Vesvese	<ul style="list-style-type: none"> - OKB'nin genel tanımı ve nedenleri - OKB ve vesvese arasındaki ilişki - Tekrarlayan davranış ve sorular karşısında uzmanların dikkat etmesi gerekenler - OKB tanısı almış bireylerle çalışırken uzmanların zorlandıkları alanlar ve çözüm yolları - OKB tanısı almış bireyleri ruh sağlığı uzmanlarına yönlendirme - Örnek vaka analizi
----------	---------------------------------------	---

Tablo 1’de görüldüğü gibi Aile, Psikoloji ve Din adıyla sunulan psiko-eğitimin modülleri literatürde ADRB ile ilgili araştırmalar, ADRB’ye sorulan soruların içerikleri, uzmanların ihtiyaçları, müftülükte yer alan ADRB koordinatörü, aile danışmanı ve klinik psikolog ile yapılan görüşmelerle oluşturulmuştur. ADRB koordinatörlerinin modüllerin içeriğiyle ilgili sahada çalışan uzmanlarla yaptığı görüşmede özellikle obsesyon/vesvese ile alakalı Alo Fetva hattına gelen ve süreklilik arz eden sorularda zorlandıklarını, sorulara cevap vermiş olmalarına rağmen tekrar tekrar arandıklarını ve eğitim modüllerine ek olarak OKB/vesvese ile ilgili özel bir eğitim talep ettiklerini belirtmişlerdir. Eğitim süresinin kısıtlı olması ve aile odaklı olması nedeniyle diğer patolojiler ile ilgili ilk modüle “Ruh sağlığı uzmanlarına yönlendirme (ne zaman, nasıl, hangi durumlarda yönlendirme yapılacağı), yönlendirme yapılırken yapılması ve yapılmaması gerekenler” başlığı altında danışanda patoloji olduğunu fark etme ve yönlendirme ile ilgili genel bilgiler verilmiş, OKB/vesvese hem arayan kişileri ve ailelerini hem de sorulara cevap veren uzmanları zorlayan bir konu olduğu için aileyle ilgili diğer modüllere ek olarak OKB ile ilgili özel bir modül konmuştur. İlgili uzmanlara sunulan modül içerikleri gelen geri bildirimlerle son halini almıştır.

Psiko-eğitimin içeriğinde ADRB uzmanlarının psikoloji ve aile danışmanlığı hakkındaki genel bilgi, aile danışmanlığı ve ADRB uzmanlarının ortak çalışma alanları, uzmanların ihtiyaç halinde başvuran kişileri aile danışmanlığına nasıl yönlendirecekleri, ailelerle görüşme yaparken dikkat etmesi gereken konular ve sınırları vb. yer almaktadır. Yine modüllerin içeriğinde ADRB uzmanlarının en çok zorlandıkları ailede krize müdahale, intihar ve travma, eşler arası çatışmalar ve çözüm yolları, ve diğer

modüllere ek olarak obsesif kompulsif bozukluk ve vesvese gibi konulara yer verilmiştir. Yapılan önceki çalışmalarda ADRB uzmanlarının aldıkları hizmet içi eğitimin daha teorik çerçevede kaldığı, pratik müdahale yöntemleriyle alakalı zorlandıklarını belirtmeleri²³ ve ilgili ADRB koordinatörü ile yapılan görüşmeler sonucunda eğitimin içeriği yalnızca teorik bilgilerin sunulduğu bir biçimde hazırlanmamış ve modüller içerisine örnek vaka analizleri eklenmiştir. Vaka analizleri ADRB uzmanlarına sunulan teorik bilginin somut hale dönüştürülebilmesi, pratik uygulamalarda örnek olması bakımından önem arz etmektedir.

Psiko-eğitim İstanbul Müftülüğünde görev yapan ADRB uzmanlarına 7 modül halinde online olarak sunulmuş ve uzmanların modüllere yeniden erişimini sağlamak amacıyla modüller kaydedilmiş ve uzmanlarla paylaşılmıştır. Her biri 3 saat + soru-cevap kısmından oluşan modüller uzmanlara birer hafta arayla sunulmuş ve her modül arasında uzmanlar tarafından anlaşılmayan yerler, merak edilen kısımlarla alakalı sorular alınarak soru-cevap bölümünde cevaplanmıştır. Özellikle vaka analizleri kısmında araştırmacı tarafından psiko-eğitime katılan uzmanlarla interaktif bir iletişim kurulmuş ve psiko-eğitim uzmanların katılımını en üst düzeyde tutacak şekilde sunulmuştur. Psiko-eğitimin bitiminde eğitime katılan uzmanlarla mülakat yapılmıştır.

4. YÖNTEM

Çalışmada uzmanlara sunulan psiko-eğitimin etkililiğiyle birlikte, uzmanların psikolojiye yaklaşımları ve mesleki yeterliliklerini değerlendirmek amacıyla nitel araştırma desenlerinden Durum Çalışması kullanılmıştır. Durum çalışması bir ya da birkaç durumun derinlemesine araştırılması ve durumla ilişkin etkenlerin bütüncül bir yaklaşımla ele alınarak durumu nasıl etkilediklerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.²⁴

Çalışmanın örneklemini psiko-eğitime katılan 61 uzman oluşturmuş ve çalışma grubu amaçsal/amaçlı örnekleme ile seçilmiştir. Amaçsal örnekleme araştırmanın konu ve amacına uygun olarak yanıt verebilecek kişiler arasından örneklemin seçilmesidir.²⁵

Çalışmada katılımcıların (N:61) duygu, bakış açısı ve değerlendirme-

²³ Hatice Kılınçer, “Manevi Danışmanların Aile Danışmanlığı Hakkındaki Algı ve Tutumları”, *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Farklı Alanlardan Araştırma Bulguları ve Değerlendirmeler*, ed. Ali Ayten (İstanbul: DEM Yayınları, 2019), 65-97.

²⁴ Hasan Şimşek - Ali Yıldırım, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2016), 73; John W. Creswell, *Araştırma Deseni: Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*, çev. Selçuk Beşir Demir (Ankara: Eğiten Kitap, 2014), 14.

²⁵ Aysel Aziz, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri ve Teknikleri* (Ankara: Nobel Yayınları, 2017), 55; Şimşek - Yıldırım, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma*, 118.

lerini keşfetmek amacıyla yarı yapılandırılmış mülakat/derinlemesine görüşme yapılmıştır.²⁶ Mülakat soruları oluşturulurken alan yazında konuyla ilgili yapılan çalışmalar incelenerek hazırlanan sorular alanında uzman kişiler tarafından değerlendirilmiş ve son şekli verilerek katılımcılara yönlendirilmiştir.

Yarı yapılandırılmış mülakat soruları son psiko-eğitimin ardından gönüllü olarak çalışmaya katılan 61 ADRB uzmanına online ortamda yönlendirilmiş ve cevaplamaları istenmiştir. Çalışmaya katılanların %83,6'sı kadın, %16,4'ü erkektir. Katılımcılardan %86,9'u evli, %11,5'i bekar, %1,6'sı ise duldur. Mülakatlar, katılımcı sayısı ile birlikte elde edilen veri çeşitliliğinin artırılması amacıyla online olarak gerçekleştirilmiştir. Elde edilen veriler Betimsel analiz yöntemiyle analiz edilmiştir. Bu bağlamda elde edilen veriler sistemik bir şekilde betimlenmiş ve daha önce belirlenen temalar da hesaba katılarak yorumlanmıştır. Mülakat sorularında yer alan boyutlar dikkate alınarak “Psiko-eğitimle İlgili Değerlendirmeler ve Mesleki Yeterlilik” ve “Psikolojiyle İlgili Değerlendirmeler ve Psikoloji- Din Arasındaki İlişki” olmak üzere iki üst ana tema oluşturulmuştur. Oluşturulan ana ve alt temalara Tablo 2’de yer verilmiştir:

Tablo 2: Nitel Araştırma Bulgularının Temaları

Üst Temalar	Alt Temalar
Psiko-eğitimle İlgili Değerlendirmeler ve Mesleki Yeterlilik	1. Uzmanların Mesleki Yeterliliği 2. Psiko-eğitimin Değerlendirilmesi
Psikolojiyle İlgili Değerlendirmeler ve Psikoloji-Din Arasındaki İlişki	1. Uzmanların Psikolojiye Yaklaşımları 2. Psikoloji ve Din Arasındaki İlişki

Nitel araştırmalarda geçerlilik ve güvenilirlik önemlidir. Bu bağlamda araştırmacının geçerliliğinin sağlanması amacıyla derinlik odaklı veri toplama yapılmış elde edilen veriler hem her bir katılımcı hem de diğer katılımcılardan elde edilen verilerle karşılaştırılarak yorumlanmıştır. Daha çok

²⁶ Türker Baş - Ulun Akturan, *Sosyal Bilimlerde Bilgisayar Destekli Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayınları, ts.), 114; Elif Kuş, *Nitel-Nitel araştırma Teknikleri. Sosyal Bilimlerde Araştırma Teknikleri: Nicel mi Nitel mi?* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2012), 87.

katılımcıya ulaşip veri çeşitlemesini sağlamak amacıyla mülakatlar online olarak gerçekleştirilmiştir. İç geçerliliğin sağlanması için araştırma deseni, verileri elde etme, analiz ve yorumlama aşamalarının tümünde uzman incelemesine başvurulmuştur. Çalışma sonucunda elde edilen verilerin genellenebilirliği araştırmanın dış geçerliliği için önemlidir. Bu bağlamda sonuçların benzer ortamlarda genellenebilmesi için örneklem, süreç ve ortam ile ilgili yeterli bilgi verilmiştir. Yine bulgular doğrudan alıntılar aracılığıyla aktarılmaya çalışılmış ve genellenebilirliği arttırmak için amaçlı örneklem tekniği kullanılmıştır.

Araştırmada dış güvenilirliği sağlamak amacıyla araştırmacı kendi konumunu açık bir şekilde belirtmiştir. Yine araştırma ortamı ve süreci, katılımcılara net olarak tanımlanmıştır. Bununla birlikte veri ve yöntemle ilgili yeterli bilgi sunulmuş, araştırmacı tarafından kullanılan kavramlar ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Verilerin analiz aşaması ve bulguların yorumlanması sürecinde uzman görüşüne başvurulmuştur. Araştırmanın güvenilirlik ve geçerliliğini sağlamak amacıyla araştırmacı tarafından yukarıda söz edilen önlemler alınarak araştırma yürütülmüştür.

5. BULGULAR

Araştırmada elde edilen veriler betimsel analiz yöntemiyle analiz edilmiş ve iki üst tema oluşturulmuştur. Üst tema ve her bir üst temada yer alan alt temalara ait bulgulara aşağıda sırasıyla yer verilmiştir. Bulgular sunulurken gizliliği korumak amacıyla uzmanlar U-1, U-2, U-3... şeklinde kodlanarak sembolize edilmiştir.

5.1. Uzmanların Mesleki Yeterliliği ve Psiko-eğitimle İlgili Değerlendirmeler Üst Teması

Çalışmanın bu kısmında öncelikle katılımcıların mesleki yeterliliklerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Mesleki yeterliliklerin değerlendirilmesinin hem sunulan psiko-eğitimin etkisinin belirlenmesi hem de bundan sonra sunulacak eğitimlerin içeriğinin hazırlanması aşamasında faydalı olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca katılımcıların “Aile, Psikoloji ve Din” başlığı altında sunulan psiko-eğitimi özel olarak değerlendirmeleri istenmiştir. Bu nedenle bu üst tema uzmanların mesleki yeterlilikleri ve psiko-eğitimin değerlendirilmesi olmak üzere iki alt tema halinde ele alınmıştır.

5.1.1. Uzmanların Mesleki Yeterlilikleri Alt Teması

Bu alt temada öncelikle uzmanların mesleki yeterliliklerini tespit etmek amacıyla “Danışmanlık sırasında sizi zorlayan durumlar var mı? Varsa nelerdir, genel hatlarıyla belirtiniz?” sorusu yönlendirilmiştir. Uzmanların çok az bir kısmı (U-7, U-11, U-14, U-20) zorlanmadıklarını belirtirken, büyük bir kısmı görüşme teknikleri konusunda zorlandıklarını ifade etmiş-

lerdir: “Karşımdaki kişiye hangi soruları sormalıyım ya da hangi soruları sormamalıyım kaygısı...” (U-4) “Soru sormaya gelen erkekler ile konuşmak.” (U-35), “Tarafsız kalamamak ve yanlış yönlendirmekten korkuyorum.” (U-44). Sorulan soruların net olmaması ve açık uçlu sorular (U-30, U-46, U-59) görüşme teknikleri, ana konuya danışanı yönlendirme (U-60), görüşmelerden etkilenme (U-19, U-24, U-25) uzmanların zorlandıkları diğer alanlardır.

Uzmanların zorlandıkları bir diğer noktanın ise aile sorunları ve psikolojik problemler olduğunu belirtmişlerdir: Aldatma, (U-23, Kadın), aile içi geçimsizlik (U-29, U-23, U-54), eşler arası iletişim (U-45), eşler arası farklılıkların çözümü (U-5, erkek), eşlerin tek gelmesi (U-26, U-31). Uzmanların bir kısmı ise psikolojik problemler karşısında (U-9, U-10, U-21) zorlandıklarını belirtmişlerdir. Psikoloğa yönlendirme (U-40, Kadın), ta-kıntılı kişiler (U-50) zorlandıkları diğer konulardır.

Uzmanlara ikinci olarak “Danışmanlık yapabilmemiz için size verilen hizmet için eğitimlerin yeterli olduğunu düşünüyor musunuz?” sorusu yönlendirilmiştir. Uzmanların neredeyse hepsi eğitimlerin geliştirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Eğitimlerin büyük bir eksikliği tamamladığını düşünenlerde, kalıcı olması için geliştirilerek tekrarlanması “Elbette verilen eğitimler büyük bir eksikimizi karşılıyor. Ancak daha detaylı daha fazla ve sık bir şekilde eğitimlerin devam etmesi çok daha verimli olacaktır.” (U-48) gerektiğini dile getirmiştir. Yine U-10, “Daha uzun sürebilir, konular çok fazla” cevabını vermiştir.

Üçüncü olarak uzmanlara “Danışmanlığımız sırasında kullanmış olduğunuz/faydalandığınız herhangi bir teknik-yöntem var mı, varsa belirtiniz?” sorusu yönlendirilmiştir. Uzmanlardan bir kısmı (U-3, U-16, U-18, U-34) herhangi bir terapi tekniği kullanmadıklarını belirtmişlerdir. Benzer şekilde bir kısmı da herhangi bir terapi tekniği bilmediklerini (U-8, U-12) bu konuda herhangi bir eğitim almadıklarını (U-3, U-47, U-50) ifade etmişlerdir. Bazı uzmanlar bilişsel davranışçı terapi (U-4, U-46, U-57), çözüm odaklı terapi (U-11, U-61), varoluşsal ve bütüncül terapi (U-42, U-43, U-45) tekniklerinden faydalandıklarını belirtmişlerdir. Uzmanların diğer bir kısmı ise aile terapisi (U-41, U-54, U-58, U-60), sistemik ve Satir aile terapisi (U-4), stratejik ve yapısal aile terapisi (U-5) tekniklerinden faydalandıklarını dile getirmişlerdir.

Uzmanların bir kısmı ise iyi-etkin dinleme yaptıklarını (U-7, K36, U-13, U-19, U-26, U-48, U-30, U-52) belirtmişlerdir. Yine bazıları iyi bir iletişim kurmaya çalıştıklarını (U-6, U-14, U-28, U-49), empati yaptıklarını (U-40, U-53, U-60), telkin ve tavsiyede bulduklarını (U-10, U-23) ifade etmişlerdir.

5.2. Psiko-eğitimin Değerlendirilmesi

Uzmanların psiko-eğitim hakkındaki genel değerlendirmelerini belirlemek amacıyla “Aile, Din ve Psikoloji” eğitimini genel olarak nasıl buldukları ve hizmet içi eğitim programlarına benzer bir eğitimin eklenmesini isteyip istemedikleri sorulmuştur. Uzmanların yarısından biraz fazlası (U-46, U-49, U-60, U-3) “Oldukça faydalı bir eğitimdi” cevabını verirken yine yarısına yakını ise (U-5, K7, U-24, U-50) “Faydalı bir eğitimdi” cevabını vermiştir. Yine uzmanların neredeyse tamamına yakını (U-3, U-14, U-33, U-54...), bu tarz bir eğitimin mevcut hizmet içi eğitimlere eklenmesi gerektiğini belirtirken çok az bir kısmı (U-2, U-16) eklenmesine ihtiyaç olmadığını ifade etmiştir.

Uzmanlara ikinci olarak “Aile, Din ve Psikoloji” eğitimine eklenmesi gereken, merak ettiğiniz konular var mı, kısaca belirtiniz?” sorusu yönlendirilerek hangi alanlarda eğitim almak istediklerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Düzenlenecek benzer eğitimlerin içeriğinin oluşturulması noktasında elde edilen bulguların yararlı olabileceği düşünülmektedir.

Uzmanlardan bir kısmı eğitime eklenmesi gereken herhangi bir konu olmadığını (U-34, U-39, U-49, U-56); büyük bir kısmı ise aile ile alakalı belli konuların daha çok vurgulanmasını ve daha geniş bir şekilde ele alınması gerektiğini belirtmişlerdir. Evlilik öncesi dönem (U-61), çocuk ve ebeveyn arasındaki iletişim, çocuk ve gençlerin din eğitimi (U-10, U-29, U-43, U-23), ailedeki rol dağılımı (U-5, U-57), aile içi iletişim (U-30, U-35, U-60) uzmanların daha çok ağırlık verilmesini istedikleri konu başlıklarıdır. Ayrıca U-46 din görevlilerine yönelik kendi aile hayatlarıyla alakalı eğitimlerin yapılması gerektiğini vurgulamıştır.

Uzmanların bir kısmı ise psikoloji ile alakalı travma (U-12), hipnoz (U-58), bilinçaltı (U-17, U-59), kişilik bozuklukları (U-10), pozitif psikoloji (U-26), danışmanlık becerileri (U-20, U-36, U-4, U-8) vb. konuların daha ağırlıklı olarak yer bulmasını istediklerini dile getirmişlerdir. Uzmanlardan birkaçı ise para-psikolojik konular, sihir ve büyüye psikolojinin yaklaşımı (U-40, U-42) ve psikoloji–din birlikteliğine (U-14, U-36, U-52) yer verilmesini istemiştir. Sık sorulan sorularla ilgili özel bir eğitim programı (U-33, U-41) hazırlanması da uzmanların talepleri arasındadır.

Uzmanların psiko-eğitimde yer alan konularla ilgili değerlendirmelerini belirlemek amacıyla “Aile, Din ve Psikoloji” eğitiminden çıkarılması gereken kısımlar var mı, varsa belirtiniz?” sorusu yönlendirilmiştir. Uzmanların neredeyse tamamı çıkarılacak bir kısım olmadığını belirtirken bazı katılımcılar ise (U-7, U-11, U-41) çıkarılacak kısımlardan ziyade eklenecek kısımlar olduğunu ifade etmişlerdir.

Üçüncü olarak verilen psiko-eğitimin uzmanların mesleki yeterliliklerine herhangi bir katkı sağlayıp sağlamadığının tespiti için “Aile, Din ve Psikoloji” eğitiminin mesleki yeterliliğinize katkı sağladığını düşünüyor musunuz?” sorusu yönlendirilmiştir. Uzmanların neredeyse tamamı verilen eğitimin mesleki yeterliliklerine katkı sağladığını bir kaçı (U-1, U-16), mesleki yeterliliklerine herhangi bir katkıda bulunmadığını ifade etmiştir. Bu bağlamda mesleki yeterliliklerinin artmasında, eğitimde yer alan hangi konuların faydalı olduğu sorulmuştur.

Uzmanların birçoğu eğitimde yer alan bütün konu başlıklarından faydalandıklarını (U-4,U-9,U-28,U-47, U-59...) ifade etmişlerdir. Uzmanların bir kısmı ise aile ile alakalı konulardan faydalandıklarını dile getirmiştir: aile içi iletişim (U-17, U-41), eş ilişkisi (U-35), ebeveyn-çocuk arasında yaşanan problemler ve çözüm yolları (U-42), aile içi çatışmalar ve çözüm yolları (U-44) en çok faydalanılan konu başlıklarıdır. Yine bazı uzmanlar en çok görüşme tekniklerinden (U-8, U-10, U-20, U-35, U-61) faydalandıklarını dile getirmişlerdir. Eğitimde yer alan uzmanların sınırları, danışmanlıkta dikkat etmeleri gerekenler ve nelerin yapılmaması gerektiği de faydalı bulunan konulardandır (U-12, U-48). Uzmanlardan bazıları ise OKB, travma ve intiharla alakalı dikkat edilmesi gerekenleri, uzmanların sınırlılıkları ve nasıl yönlendirme yapmaları gerektiği ile ilgili konuları (U-10, U-12, U-23, U-40, U-43, U-44) faydalı bulduklarını dile getirmiştir. Son olarak uzmanlardan birkaçı (U-14, U-37, U-46, U-52) din-psikoloji ilişkisine değinildiği kısımları faydalı bulduklarını ifade etmişlerdir.

Psiko-eğitimin, uzmanların bireysel alanda kendileri ve aileleriyle ilgili herhangi bir farkındalık veya katkı sağlayıp sağlamadığı sorulmuştur. Uzmanların tamamına yakını (U-1, U-33, U-46, U-61) eğitimin bazı noktalarda farkındalık oluşturduğunu ifade etmiştir. Birkaçı ise (U-16,U-17, U-31, U-55) herhangi bir farkındalık oluşmadığını dile getirmiştir.

5.3. Psikolojiyle İlgili Değerlendirmeler ve Psikoloji -Din Arasındaki İlişki Üst Teması

Çalışmanın bu kısmında uzmanların psikoloji ile ilgili değerlendirmeleri tespit edilmeye çalışılmış yine psikoloji ve din arasında nasıl bir ilişki ve iş birliği olması gerektiği araştırılmıştır. Elde edilen bulgular uzmanların psikolojiye yaklaşımları ve psikoloji ve din arasındaki ilişki olmak üzere iki alt tema halinde sunulmuştur.

5.3.1. Uzmanların Psikolojiye Yaklaşımları Alt Teması

Çalışmanın bu kısmında uzmanların psikolojiye dair bakış açılarını ortaya koymak amacıyla “Psikoloji hakkındaki düşünceleriniz nelerdir, be-

lirtiniz?” sorusu yönlendirilmiştir. Uzmanların tamamına yakını (U-3, U-4, U-6, U-30, U-43) psikolojinin gerekli ve faydalı bir bilim dalı olduğunu, herkesin psikolojiden faydalanması gerektiğini ifade etmiştir. U-7, değerlendirmesini “Faydalı fakat tasavvufî yöntemlerde ilave edilmeli” şeklinde değerlendirmede bulunmuştur. Uzmanlardan birkaçı ise (U-55, U-56, U-2) psikolojinin faydalı ve gerekli bir bilim dalı olmadığını dile getirmiştir.

Uzmanlara ikinci olarak “Ailenizde bir sorun yaşadığımızda bir aile danışmanı ya da psikoloğa gider misiniz?” sorusuyla kendileri ve aileleri için psikolojiyi ne kadar önemli gördüklerini değerlendirmeleri istenmiştir. Uzmanların tamamına yakını (U-6, U-24, U-31, U-52) kendileri ve aileleriyle ilgili ihtiyaç duyarlarsa psikoloğa gideceklerini dile getirmiştir. Uzmanlardan birkaçı ise (U-4, U-14, U-40) daha önce zaten psikoloğa gittiklerini ve ihtiyaç duyarlarsa tekrar gideceklerini dile getirmiştir. Yine uzmanlardan birkaçı “U-2, U-15, U-55) psikoloğa gitmeyi düşünmediklerini çünkü psikoloğun problemlerini çözebileceğine inanmadıklarını ifade etmişlerdir: U-7, “Kendim sorunun kaynağını araştırıp düzeltmeye çalışırım” diyerek problemlerin çözümü için psikoloğa ihtiyaç duymayacağını dile getirmiştir.

5.3.2. Psikoloji ve Din Arasındaki İlişki Alt Teması

Çalışmanın bu kısmında uzmanların psikoloji ve din arasında nasıl bir ilişki kurduğunu belirlemek amacıyla çeşitli sorular yönlendirilmiştir. Uzmanlara psikoloji ve din alanında ortak çalışmalar ve işbirliği yapılması ile ilgili düşüncelerinin ne olduğu sorulmuştur. Uzmanların tamamına yakını psikoloji ve din arasında ortak çalışma ve işbirliği yapmanın kesinlikle gerekli olduğunu ifade etmişlerdir. U-55 ise böyle bir iş birliğinin gereksiz olduğunu dile getirmiştir: “Ortak çalışma ve işbirliği yapmak bence gerekli değil, herkes kendi alanında çalışmalı.”

TARTIŞMA ve SONUÇ

Aile, din ve psikoloji arasında dinamik bir ilişki olması bu alanda yapılacak disiplinler arası çalışmaların önemini ortaya koymaktadır. Glidden²⁷ aile, din ve maneviyatla ilgili çalışmalarla alakalı yaptığı meta analizde eşler arasındaki bağın ve iletişimin güçlenmesi, aynı öz etrafında buluşma, dinî aktivitelere birlikte katılma, sosyalleşme, psikolojik sağlamlığın artması gibi pek çok konuda maneviyat ve dinin olumlu katkıları olduğunu tespit etmiştir. Yine alanda yapılan benzer çalışmalarda dindarlık ve maneviyatın ailenin karşılaştığı problemlerin çözümü, affetme, başa çıkma becerileri ve sağlıklı bir ilişki kurulmasında olumlu etki ettiği belirlenmiş-

²⁷ Matthew Glidden, *Culture, Religion/Spirituality and Marriage: What Does the Research Say* (Azusa California: Azusa Pacific University, Master, 2016).

ti.²⁸ Mahoney²⁹ 184 çalışmayı incelediği meta analizde din ve manevîyatın ailenin kurulma, sürdürülme, boşanma, doğurganlık, çatışma, problemlerle başa çıkma becerisi vb. birçok alanda etkili olduğunu ortaya koymuştur.

Bu bağlamda psiko-eğitimin içeriğinin oluşturulması, uzmanlara sunulması ve değerlendirilmesi aşamasında disiplinler arası bir yaklaşım benimsenmiştir. Uzmanların ihtiyaçlarının doğru bir şekilde tespiti ve eğitimin etkililiğini arttırmak için Psiko-eğitimin içeriğini hazırlarken ADRB'ye gelen soruların içeriği ve ADRB ile ilgili diğer çalışmalar taranmış, ADRB koordinatörü ve ruh sağlığı uzmanlarından destek alınmıştır.

Çalışmada öncelikle uzmanların mesleki yeterliliklerinin belirlenmesinin, psiko-eğitimin uzmanların ihtiyaçlarıyla ne kadar örtüştüğünü belirlemede önemli olduğu düşünülmüştür. Uzmanların büyük bir kısmı psiko-eğitimin içeriğinde yer alan “Görüşme tekniklerinin” yanı sıra “Aile sorunlarını yönetme, psikolojik problemler karşısında nasıl davranmaları gerektiği” ve OKB-vesvese ile ilgili zorlandıklarını belirtmişlerdir. Uzmanların zorlandıkları alanların literatürde yer alan benzer çalışmalarla örtüştüğü görülmektedir.³⁰ Bulgular psiko-eğitimin uzmanların ihtiyacıyla örtüştüğünü göstermesi açısından önem arz etmektedir. Uzmanlar diğer patoloji konularıyla birlikte aileyle alakalı eğitimde genişçe yer almayan konuların (ebeveyn-çocuk iletişimi, nişanlılık dönemi vb.) eğitime eklenmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Planlanan eğitimin süresi ve içeriğinin kısıtlı olmasından dolayı ilgili konulara yer verilememiştir. Elde edilen bulguların bundan sonra yapılması planlanan psiko-eğitim veya hizmet içi eğitimlere kaynaklık edebileceği düşünülmektedir. Bu bağlamda psiko-eğitim, özellikle bütün ADRB uzmanlarına yönelik bir eğitim modeli geliştirilmesi açısından pilot bir uygulama olarak değerlendirilebilir.

Çalışmada üzerinde dikkatle durulması gereken bir diğer konu da ADRB uzmanlarının aldıklarını söyledikleri temel görüşme becerileri eğitiminin daha çok bireysel terapi alanıyla ilgili olması ve ailelerle ilgili temel görüş-

²⁸ Mustafa Kemal Karabacak, *Aile İçi Çatışma ve Anlaşmazlıkların Çözümünde Dini Danışmanlığın Önemi* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015); Furkan Ağırbaş, *Manevi Yönelimli Aile Danışmanlığı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

²⁹ Mahoney, “Religion in Families 1999 to 2009: A Relational Spirituality Framework”.

³⁰ Kılınçer, “Manevi Danışmanların Aile Danışmanlığı Hakkındaki Algı ve Tutumları”, 2019; Yasemin Angın - Nurullah Altaş, “Aile ve Dini Rehberlik Bürosu Görevlilerinin Karşılaştıkları Psiko-sosyal Sorunlara Yaklaşımlarının Dini Danışmanlık ve Rehberlik Açısından Değerlendirilmesi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2018), 661-689.

me becerileri noktasında zorluk yaşamalarıdır. Elde edilen bulgular alanda yapılan çalışmaların sonuçlarıyla örtüşmektedir.³¹ Uzmanların kişisel çabalarıyla elde ettikleri bilgi ve aldıkları eğitimlerin daha çok bireysel psikoloji alanıyla ilgili olmasının, aile danışmanlığı alanıyla alakalı temel beceri ve yeterliliklerle ilgili zorlanmalarına neden olduğu söylenebilir. Bu nedenle araştırmada uzmanlara danışmanlık sırasında hangi psikolojik teknik ve yöntemleri kullandıkları sorulmuştur. Elde edilen bulgularda uzmanların çok az bir kısmının aile danışmanlığına dair bazı teknikleri kullandıkları görülmektedir. Bu durumun yapılan danışmanın niteliğini olumsuz yönde etkileyebileceği söylenebilir. Uzmanların büyük oranda aile danışmanlığı alanına giren sorunlarla karşılaştıkları³² göz önüne alındığında aile sistemi, yapısı, aile sorunlarına nasıl yaklaşılması ve yönlendirme yapmaları gerektiğini bilmelerinin ciddi bir ihtiyaç/zorunluluk olduğu açıktır. Bu hem uzmanların danışmanlık yaparken zorlanmamaları hem de danışmanlık almak isteyen ailelerin ilgili danışmanlıktan en üst düzeyde faydalanmaları için oldukça önemlidir.

Bulgular bir bütün olarak değerlendirildiğinde üzerinde dikkatle durulması gereken diğer bir konu da uzmanların birbirinden farklı bireysel ve aile danışmanlığı tekniği kullanmaya çalışmalarıdır. Elde edilen bulgularda söz konusu terapi tekniklerini bir çok uzmanın bireysel çabalarıyla öğrenip uygulamış olduğu görülmektedir. Uzmanların kendi aralarında ortak bir dil oluşturabilmesi için kullanıldığı söylenen tekniklerin uygunluğu, nasıl kullanılması gerektiğiyle ilgili çerçevesi belirlenmiş olan bir eğitim almaları gerekmektedir. Uzmanlar arasında ortak bir dilin oluşması hem uzmanların kendi aralarındaki koordinasyonun sağlanması hem de desteğe ihtiyaç duyan ailelere daha yeterli ve sağlıklı bir hizmet ulaştırılması açısından önemlidir.

Uzmanların yararlandıklarını söyledikleri kuram ve tekniklerin yanlış ya da hatalı kullanımının kişilere zarar verebileceği göz önünde bulundurulduğunda uzmanların sınırlarının ve yeterliliklerinin net bir şekilde belir-

³¹ Angın - Altaş, “Aile ve Dini Rehberlik Bürosu Görevlilerinin Karşılaştıkları Psiko-sosyal Sorunlara Yaklaşımlarının Dini Danışmanlık ve Rehberlik Açısından Değerlendirilmesi”, 2018; Kılınçer, “Manevi Danışmanların Aile Danışmanlığı Hakkındaki Algı ve Tutumları”, 2019.

³² Çiftkat, *Diyanet İşleri Başkanlığı Bünyesindeki Aile İrşat ve Rehberlik Hizmetlerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi (Elazığ İli örneği)*; Yıldırım, *Yaşanmış Olaylar Bağlamında Dini Danışmanlığa Konu Olan Aile İçi Sorunlar: Bursa ve İzmir Örneği*; Karacoşkun, “Din Hizmetlerinde Psikolojik Formasyon Yeterliliğinin Önemi ve İlahiyat Fakültelerindeki Psikoloji Eğitimi Üzerine Görüş ve Öneriler”, *Türkiye Yüksek Din Eğitimi Sorunları Sempozyumu*; Kocaoğlu, *İl Müftülüğüne Sorulan Sorulardaki Psikolojik Arka Plan (Kayseri Örneği)*.

lenmesinin ve sertifikasyonlarının sağlanmasının bundan sonraki eğitimler ve çalışmalar için önemli olduğu görülmektedir. Ayrıca, bireysel çabalarıyla temel terapi becerilerini öğrenme imkanı olmayan uzmanlara eğitim verilmesi hem uzmanların mesleki yeterliliklerinin artması hem de destek olacakları ailelere daha iyi bir hizmet sunabilmeleri için göz ardı edilmemelidir. Uzmanların büyük bir kısmı verilen psiko-eğitimin hem mesleki yeterlilikleri hem de bireysel gelişimleri için faydalı olduğunu ifade etmiştir. Psikoloji ve din ile ilgili disiplinler arası bir psiko-eğitim olan bu çalışmanın genişletilerek daha sistemli bir şekilde bütün uzmanlara ulaştırılmasının yararlı olabileceği söylenebilir.

Disiplinler arası çalışmalarda ilgili disiplinde çalışan uzmanların diğer disiplin hakkında nasıl bir algıya/tutuma sahip olduğunun belirlenmesi disiplinler arası çalışmaların istenilen nitelik ve verimlilikte olması açısından önemlidir. Bu nedenle çalışmada yer alan ikinci üst temada uzmanların psikoloji ve psikoloji-din arasındaki ortak çalışmalara dair değerlendirmelerine yer verilmiştir. Yapılan psiko-eğitimin etkililiği ve bundan sonra yapılacak olan disiplinler arası çalışmaların oluşturulmasında uzmanların psikolojiye bakış açısının ne olduğu ve süreci nasıl değerlendirdikleri göz ardı edilmemelidir. Psikolojiye olan kişisel bakış açılarını belirlemek amacıyla ihtiyaç duyduklarında bir ruh sağlığı uzmanından destek almaya nasıl baktıkları, psikoloji bilimine dair görüşlerinin ne olduğu, psikoloji ve din arasındaki ilişkiye dair değerlendirmeleriyle ilgili sorular yönlendirilmiştir. Uzmanların tamamına yakını psikolojinin gerekli ve faydalı bir bilim dalı olduğunu dile getirmiş, kendileri ve aileleri ihtiyaç duyarsa ruh sağlığı uzmanlarına başvurabileceklerini ifade etmişlerdir. Son olarak katılımcıların neredeyse tamamı din ve psikoloji ile ilgili ortak çalışmalar yapılması konusunda hem fikirdir. Başka bir ifadeyle ADRB uzmanlarının bu tarz çalışmalara karşı ön yargılı olmadığı ve söz konusu çalışmaların uzmanların hem mesleki yeterlilikleri hem de bireysel gelişimleri için faydalı olabileceği belirlenmiştir.

Yapılan çalışmada, elde edilen bulgular bir bütün olarak değerlendirildiğinde din ve psikoloji arasında gerek pratik gerekse teorik düzlemde disiplinler arası çalışmalara duyulan ihtiyaç somut bir şekilde ortaya çıkmıştır. Tarihsel süreç içerisinde psikoloji ve din arasında açılan uçurumun kapanması, ortak çalışmaların yürütülmesi için önyargılardan uzak bir yaklaşıma ve esnekliğe sahip olmak gerekmektedir. ADRB uzmanlarının psikolojiye bakış açısının olumlu olması ve psikolojiyi faydalı ve gerekli bir bilim dalı olarak kabul etmeleri yapılacak ortak çalışmaların sayısının ve etkililiğinin artması noktasında umut vericidir. Ortak çalışmaların yürütü-

lebileceği diğer birçok alanda olduğu gibi -özellikle çalışmamızın konusu olan- ailenin korunması ve devamlılığının sağlanması için birlikte atılacak adımların daha etkili olacağı açıktır. Bu bağlamda yapılacak bu tarz çalışmaların çeşitlendirilerek arttırılması ve Aile Danışmanlığı ile ADRB arasında ortak çalışmaların yürütülebilmesi için daha somut adımların atılması, projelerin desteklenmesi, ailenin desteklenmesi ve korunması için elzemdir. Hem din için hem de devlet ve toplum için vazgeçilmez olan ailenin karşı karşıya kaldığı risklerden korunması ve sağlıklı bir şekilde devamlılığının sağlanması en acil ihtiyaçlar arasındadır.

Dindar aileler ve bireyler yaşadıkları problemler karşısında öncelikle ruh sağlığı uzmanı yerine dinî kaynaklara başvurmayı tercih etmekte,³³ olumlu ya da olumsuz bir takım başa çıkma davranışları sergilemektedirler.³⁴ Hem aile danışmanlarının hem de ADRB'nin temel ilkesinin aileyi korumak, aileyi daha sağlıklı hale getirmek, sorunların çözümü için aile bireylerine desteklemek olduğu³⁵ göz önüne alındığında aile danışmanlığı ve ADRB'nin birlikte yapacağı ortak çalışmaların ailelerin olumlu yönde değişim ve gelişimini daha da hızlandıracağı açıktır. Elde edilen bulgular bütün olarak değerlendirildiğinde disiplinler arası çalışmaların uzmanların mesleki yeterlilikleri için bir seçenektir ziyade ihtiyaç olduğu söylenebilir. Eğitimin aile ile ilgili bütün konuları kapsayacak şekilde genişletilerek Türkiye'de aktif olarak görev yapan/yapacak olan bütün uzmanlara yönelik özel bir eğitim modeli haline getirilmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Adak, Nurşen. "Toplumun Temel Yapı Taşı: Aile". *Kurumlara Sosyolojik Bakış*. ed. Sevinç Güçlü. 27-60. İstanbul: Kitabevi, 2. Basım, 2015.

ADRB. "Diyaret İşleri Başkanlığı Aile ve Dinî Rehberlik Büro veya Merkezleri Çalışma Yönergesi, Diyanet İşleri Başkanlığı Aile ve Dinî Rehberlik Büro veya Merkezleri Çalışma Yönergesi." 8150 (20 Ocak 2019).

Ağırbaş, Furkan. *Manevi Yönelimli Aile Danışmanlığı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

³³ Hatice Kılınçer, "Aile Danışmanlığında Maneviyat Boyutunun Önemi", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2021), 263-273; Kılınçer, *Maneviyat Yönelimli Aile Danışmanlığı: Yaşantısal Aile Danışmanlığı Çerçevesinde Bir Model Önerisi*.

³⁴ Nimet Ferah, "Boşanma Sürecindeki Bireylerde Depresyon Anksiyete Stres ve Dini Başa Çıkma Arasındaki İlişki", *Bilimname* 37 (2019), 383-405.

³⁵ Serap Nazlı, *Aile Danışmanlığı* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2018); DİB, "Diyaret İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi" (E.66202, 8. madde, 2017).

Aluş, Yadiğar. *Türk Ailesinde Eşler Arası Mutluluk Algısı ve Beklentileri: Sakarya İli Örneği*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016.

Angın, Yasemin. *Aile ve Dini Rehberlik Bürosu Görevlilerinin Karşılaştıkları Psiko-sosyal Sorunlara Yaklaşımlarının Dini Danışmanlık ve Rehberlik Açısından Değerlendirilmesi*. Erzurum: Erzurum Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Angın, Yasemin - Altaş, Nurullah. "Aile ve Dini Rehberlik Bürosu Görevlilerinin Karşılaştıkları Psiko-sosyal Sorunlara Yaklaşımlarının Dini Danışmanlık ve Rehberlik Açısından Değerlendirilmesi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2018), 661-689.

Avcılar, Mehmet Zafer. *Evlilik Öncesinde Aile Danışmanlığı Hizmeti Alınmasının Evlilik Sürecine, Yaşamına ve İşlevselliğine Katkılarının Araştırılması*. İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Aybey, Salih. "Aile ve Dini Rehberlik Bürolarına Gelen Sorular Işığında Kadınların Boşanma Nedenleri (Ege Bölgesi Örneği)". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/8 (2015), 104-126.

Aziz, Aysel. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri ve Teknikleri*. Ankara: Nobel Yayınları, 2017.

Baş, Türker - Akturan, Ulun. *Sosyal Bilimlerde Bilgisayar Destekli Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları, 3. Basım, ts.

Bulut Ateş, Fatoş. "Aile Danışmanlığı". *Kuram ve Uygulamaları ile Aile Danışmanlığı*. ed. Turan Akbaş - Niliüfer Ş. Özabacı. 3-37. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2019.

Can, İslam. "Ailenin Tarihsel Gelişimi Dünü Bugünü ve Yarını". *Sistemik Aile Sosyolojisi*. ed. Mustafa Aydın. 65-86. Konya: Çizgi Kitapevi, 2023.

Creswell, John W. *Araştırma Deseni: Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*. çev. Selçuk Beşir Demir. Ankara: Eğiten Kitap, 2014.

Çiftkat, Saadet. *Diyanet İşleri Başkanlığı Bünyesindeki Aile İrşat ve Rehberlik Hizmetlerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi (Elaazığ İli Örneği)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

DİB. *Din Hizmetleri Raporu*. Faaliyet Raporu. Ankara: DİB, 2018.

DİB. *Diyanet Aile Çalışmaları*. Ankara: DİB Yayınları, 2022.

DİB. "Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi". E.66202, 8. madde, 2017.

Düzgüner, Sevde - Ayten, Ali. *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri Temel Bilgiler Kılavuzu*. Ankara: DİB Yayınları, 2020.

Ferah, Nimet. "Bireysel Psikoloji ve Din". *Toplum Bilimleri Dergisi* 8/15 (2014), 195-208.

Ferah, Nimet. *Boşanma Psikolojisi: Dini Başa Çıkma Yaklaşımı*. İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2019.

Ferah, Nimet. “Boşanma Sürecindeki Bireylerde Depresyon Anksiyete Stres ve Dini Başa Çıkma Arasındaki İlişki”. *Bilimname* 2019/37 (2019), 383-405.

Genç, Selçuk. *Toplumsal Kurum Olarak Dinin Aile Kurumundaki Yeri Aile İrşat ve Rehberlik Büroları Çankaya Müftülüğü Örneği*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Glidden, Matthew. *Culture, Religion/Spirituality, and Marriage: What Does the Research Say*. Azusa California: Azusa Pacific University, Master, 2016.

Kağıtçıbaşı, Çiğdem. *Benlik, Aile ve İnsan Gelişimi*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2010.

Karabacak, Mustafa Kemal. *Aile İçi Çatışma ve Anlaşmazlıkların Çözümünde Dini Danışmanlığın Önemi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Karacoşkun, Mustafa Doğan. “Din hizmetlerinde Psikolojik Formasyon Yeterliliğinin Önemi ve İlahiyat Fakültelerindeki Psikoloji Eğitimi Üzerine Görüş ve Öneriler”. *Türkiye Yüksek Din Eğitimi Sorunları Sempozyumu*. 83-103. Isparta: 2004.

Karagöz, Sema - Böke, Emine Gümüş. *Aile ve Dini Rehberlik Merkezlerinde Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri*. Ankara: DİB Yayınları, 2020.

Kılınçer, Hatice. “Aile Danışmanlığında Maneviyat Boyutunun Önemi”. *Bin-göl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2021), 263-273.

Kılınçer, Hatice. “Manevi Danışmanların Aile Danışmanlığı Hakkındaki Algı ve Tutumları”. *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Farklı Alanlardan Araştırma Bulguları ve Değerlendirmeler*. ed. Ali Ayten. 65-97. İstanbul: DEM Yayınları, 2019.

Kılınçer, Hatice. *Maneviyat Yönelimli Aile Danışmanlığı: Yaşantısal Aile Danışmanlığı Çerçevesinde Bir Model Önerisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021.

Kocaoğlu, Nevres Nuri. *İl Müftülüğüne Sorulan Sorulardaki Psikolojik Arka Plan (Kayseri Örneği)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Kuş, Elif. *Nicel-Nitel Araştırma Teknikleri. Sosyal Bilimlerde Araştırma Teknikleri: Nicel mi Nitel mi?* Ankara: Anı Yayıncılık, 2012.

Mahoney, Annette. “Religion in Families 1999 to 2009: A Relational Spirituality Framework”. *72/4* (2010), 805-827.

Nazlı, Serap. *Aile Danışmanlığı*. Ankara: Anı Yayıncılık, 14. Basım, 2018.

Özbay, Ferhunde. *Dünden Bugüne Aile, Kent ve Nüfus*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Özdemir, Ömer. *Aile İrşat ve Rehberlik Bürolarının Yetişkin Din Eğitime Katkısı: Adana İl Örneği*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Özgül, İbrahim E. *Evlilik ve Aile Terapisi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 3. Basım, 2014.

Rusu, Petruta P. - Turliuc, Maria N. "Ethical Issues of Integrating Spirituality and Religion in Couple and Family Therapy". *Romanian Journal of Bioethics* 9/1 (2011), 83-95.

Şahin, Tuba Kevser. *Dini Danışmanlık Bağlamında Aile İrşat ve Rehberlik Bürosu Faaliyetleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Şen, Bilge. *Aile İrşat ve Rehberlik Bürosuna Sorulan Sorular Işığında İstanbul'da Aile Hayatının Sosyolojik Analizi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Şimşek, Hasan - Yıldırım, Ali. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma*. Ankara: Seçkin Yayınları, 2016.

Tekin Epik, Meryem - Altay, Selin. "Bir Sosyal Politika Aracı Olarak Tarihsel Süreçte Ailenin Değişen ve Değişmeyen Rollerini". *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 17/38 (ts.), 35-58.

Tekin, Mustafa. "Dinlerin Perspektifinden Aile Kurumu". *Aile Sosyolojisi*. ed. Kadir Canatan - Ergun Yıldırım. İstanbul: Açılım Kitap, 2016.

TÜİK. *Evlilik ve Boşanma İstatistikleri*. Evlilik sayısı kaba evlilik hızı boşanma sayısı ve kaba boşanma hızı. TÜİK Veri Portalı, 2022. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Evlilik-ve-Boşanma-İstatistikleri-2021-45568>

Tuncel, Zehra. *Ankara İlindeki Aile ve Dini Rehberlik Bürolarına Yapılan Başvurularda Öne Çıkan Temel Problemlerin Yetişkin Din Eğitimi Açısından İncelenmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Yaman, Neslihan. "Terapötik Süreçte Maneviyat: Ruh Sağlığı Çalışanlarının Değerlendirmeleriyle Ülkemizden Örnekler". *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Farklı Alanlardan Araştırma Bulguları ve Değerlendirmeler*. ed. Ali Ayten. 17-45. İstanbul: DEM Yayınları, 2019.

Yıldırım, Suzan. *Yaşanmış Olaylar Bağlamında Dini Danışmanlığa Konu Olan Aile İçi Sorunlar: Bursa ve İzmir Örneği*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019.

Yıldız, Zehra. *Diyanet İşleri Başkanlığı Aile İrşat ve Rehberlik Bürosuna Gelenlerin Psikososyal Zeminini: Kırşehir Örneği*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011.